

Architectuur en monument

Arjen Oosterman

Monumentenzorg is geen monumentenzorg meer, maar Behoud van het Cultureel Erfgoed. Architectuur is geen Bouwkunst meer, maar ruimtelijk ingrijpen met een culturele en sociaal-maatschappelijke ambitie en een gecalculiseerd vastgoedwaarde effect. Misschien dat een vakgebied als bouwhistorie nog greep heeft op methoden, technieken en ambities, maar van het jonge vakgebied ‘geschiedenis van de bouwkunst’ kan dat moeilijk beweerd worden. Het heeft zich binnen enkele decennia opgesplitst, verbreed, verschillende kerens heruitgevonden; is coalities aangegaan met zulke uiteenlopende disciplines en vakgebieden als sociologie, filosofie, communicatiekunde, systeemtheorie, natuurwetenschappelijke kennisgebieden, techniek, bestuurskunde, economie en nog veel meer. En ondanks al deze dynamiek, in weerwil ook van de opmerkelijke proliferatie van architectuurhistorici in de samenleving – in tijdschriftredacties, commissies, beleidsorganisaties, zelfstandige adviesbureaus en wat al niet – kan het vakgebied met steeds minder overtuigingskracht stellen waarover het gaat en hoe het in de samenleving wil opereren. Het object van onderzoek raakt deels uit zicht en de beschikbare terminologie is ontoereikend om de fenomenen mee te beschrijven, laat staan te duiden.

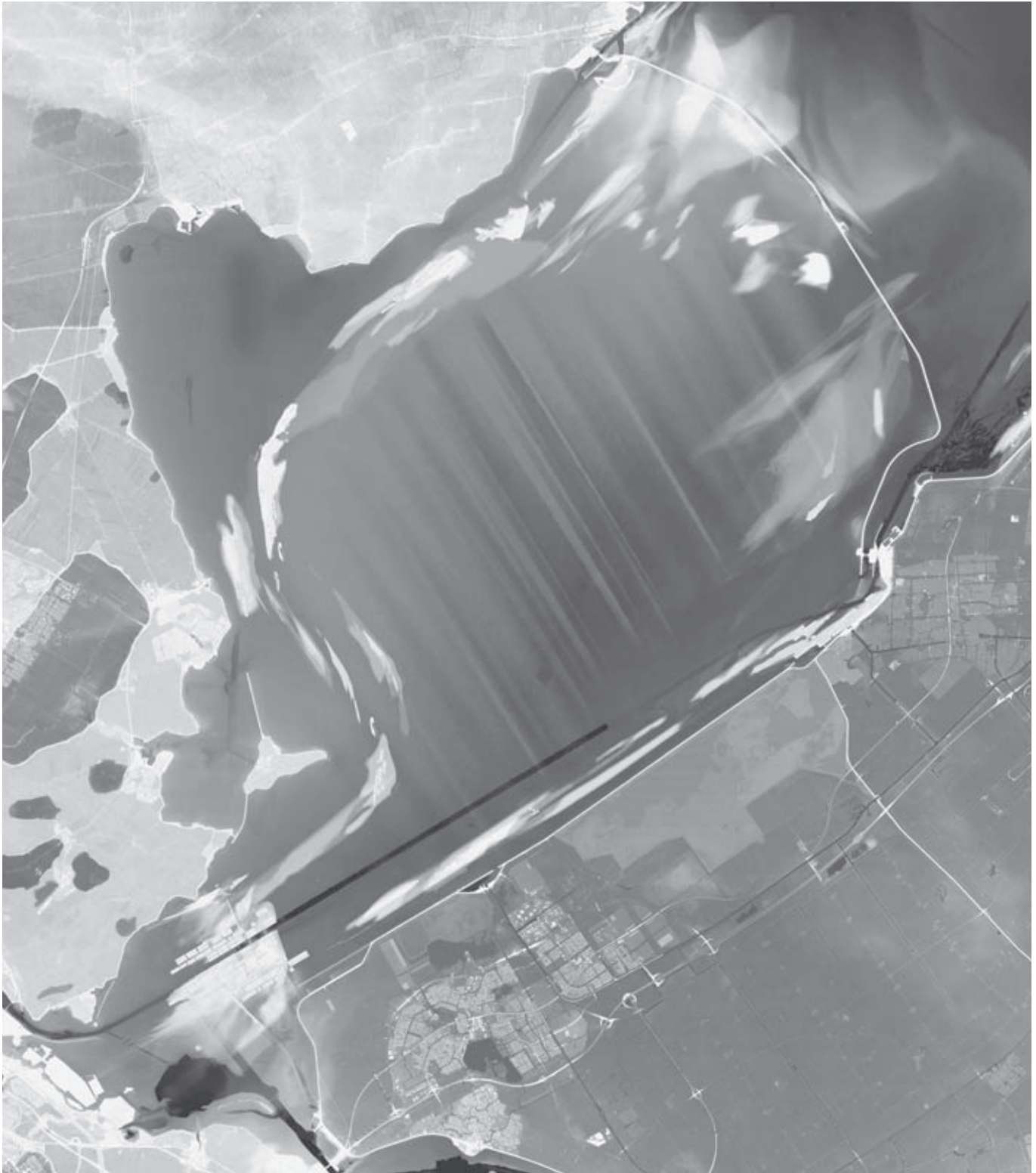
Neem zoiets overzichtelijks, op het eerste gezicht, als ‘monumentenzorg’. In zijn bijdrage aan dit nummer schets Ronald Blijdenstijn de transformaties in denken en doen bij overheid en opleidingen in de omgang met het erfgoed aspect. Er klinkt een lichte zorg in door over de betrokkenheid en effectiviteit van de overheid. Maar het stuk is toch ook een opgewekte weergave van de flexibiliteit van de geëngageerde onderzoeker en wetenschapper, die steeds nieuwe wegen weet te ontdekken en nieuwe strategieën weet te ontwikkelen om die grote en grootse taak van het cultureel erfgoedbehoud te dienen.

Een dominante lijn in de naoorlogse ontwikkelingen is de geleidelijke bevrijding van het als modernistisch te karakteriseren denkkader. Een tweede, mogelijk hiermee samenhangende, lijn is de opschaling van de interventie: van objectenverzameling tot structuurplan.

Het terrein van onderzoek en bescherming werd steeds breder en complexer. Horizontaal en verticaal breidde het terrein dat bestreken moest worden zich reusachtig uit. Van het gebouw

op zich (de parel of diamant) tot het gebouw met bijbehorende terreinen, tot complexen, tot complete omgevingen, tot stadsstructuren en occupatiepatronen, tot de gelaagdheid van historische en landschappelijke onderleggers, tot ... ja tot waar? Waar ligt de grens en hoe inclusief kun je denken? Om tot verantwoorde (beargumenteerde) waardestellingen te komen van al dat erfgoed is al geen sinecure, de bescherming loopt tegen de grenzen aan van wat realiseerbaar is. De nu grotendeels gesloopte Bijlmermeer (niet monumentwaardig, want te jong) is een interessante casus. Een enkele flat is op initiatief van de bewoners behouden als ‘Bijlmermuseum’, maar als het complex de magische grens van vijftig jaar had bereikt en bescherming ter discussie was gekomen, dan zou alleen een integrale bescherming zin hebben gehad, want de Bijlmer was een samenhangend systeem van gebouwen, infrastructuur, open en gesloten, programma, groen/blauw/rood; een ecologie om het in *newspeak* te stellen, waarin de bescherming van een enkele flat van marginale betekenis zou zijn geweest. Hoe zouden we dit uitzonderlijke, utopische moment uit onze stedenbouwgeschiedenis, dit hoogtepunt van het sociaal-politieke maakbaarheidsdenken, deze sublimatie van een veronderstelde Hollandse volksaard, hoe zouden we daar als monument mee zijn omgegaan? Als een voorbeeld van systeembouw? De Bijlmer is nog als entiteit te begrijpen en een schaalniveau hoger het internationaal gelauwerde Algemeen UitbreidingsPlan van Amsterdam misschien ook nog. Maar met de nu lopende discussie over het verdwijnende veenweidelandschap, het agrarisch productielandschap dat zo lang bepalend is geweest voor het beeld van Nederland, raken we op het hoogste schaalniveau, dat van Parkstad Holland, toch wel in de problemen. Het is niet alleen een kwestie dat de schaal van bescherming de krachten te boven gaat (of te zeer conflicteert met economische, sociale en tegenwoordige ook ecologische belangen), het is evenzeer een kwestie dat het verband met het kunsthistorisch handwerk en het kunsthistorisch begrippenapparaat nog... enige aandacht behoeft.

Als we het terrein van het erfgoedbeheer even verlaten en kort kijken naar het architectuurbeleid, dan zien we een enigszins parallelle ontwikkeling. Die laat zich niet alleen lezen als een lineaire reeks van voortschrijdend inzicht, met de onderliggende *loop back* karakteristiek van actie – effect – feedback,

Als na Purmer en Beemster in de nabije toekomst ook de IJsselmeerpolders worden voorgedragen voor de UNESCO werelderfgoedlijst, hoe ziet de redegende omschrijving er dan uit? Zou Nederland als kunstwerk eigenlijk niet in zijn geheel bescherming en registratie behoeven? Als we polders bestuderen als ontwerp en bouwwerk, zouden de Palmen van Dubai dan niet betrokken moeten worden in de interpretatie van hun culturele werking en aanwezigheid?

herziene actie – effect – feedback, enzovoorts, maar ook als een reeks van achtereenvolgende pogingen met een vlucht voorwaarts een tekort aan greep of effectiviteit te lijf te gaan. Op het moment dat beleidsontwikkeling in de Nederlandse volkshuisvestings- en architectuurpolitiek in haar tegenstrijdigheden dreigde te verzanden en het begrip ‘kwaliteit’ geen organiserende kracht meer had, werd met het begrip ‘integraal’ of ‘integraliteit’ de lat een verdieping hoger gelegd, in de hoop hiermee het antagonisme tussen vakspecialisaties te overstijgen. Bij ‘integraal’ hoorde ook het begrip ‘sturen op hoofdlijnen’, wat zich al snel vertaalde in het door de overheid afstoten van taken (of andersom: de ontwikkeling die al aan de gang was, kon zo goed verkocht worden als een positieve keuze voor een wenselijk beleid, en zo de financiële argumentatie op de achtergrond dringen). We zien dit niet alleen in achtereenvolgende architectuurnota’s, maar ook in het erfgoedbeleid.

De dubbelfiguur van het afstoten of uitbesteden van taken en het op steeds hoger schaalniveau en in steeds grotere samenhangen organiseren van het cultuurbehoud dekt een wezenlijk dilemma af. Want bij elke ontwikkeling is er, analoog aan het avantgarde model, niet alleen sprake van een gevaar of vijand en een oplossing of held, maar ook van een angstbeeld. In de wereld van het cultuurbehoud heet het angstbeeld ‘cultuurrelativisme’. We moeten niet alleen de glorie van de koopmansstad beschermen, maar ook de realiteit van de slavenmaatschappij, we moeten niet alleen de topuitingen van kunstproductie beschermen, maar ook de realisaties van en voor het gewone volk. We moeten niet alleen de museale collecties als uitgangspunt van kwaliteit en waarde nemen, maar ook de waardering van het volk, de populaire stem. En dan heb ik het facet multiculturaliteit nog maar even ongenoemd gelaten. Kortom: we kunnen blijkbaar niet meer uitgaan van het complex van elite, smaak en productie, maar dienen de identificatie van een ieder met de materiële productie tot grondslag voor een stimulerings-, selectie-, en beschermingsbeleid te nemen. Het moge duidelijk zijn dat alleen zeer abstracte begrippen nog in staat zijn de onmogelijkheid hiervan aan het zicht te onttrekken.

De consequenties voor de architectuurgeschiedenis zijn onoverzichtelijk, maar één ontwikkeling tendeert naar een hereniging van lang gescheiden velden, die van monument en ontwerp.

Hoewel de omgang met de bestaande voorraad een steeds belangrijker onderdeel van het takenpakket van de architect wordt, is de theorie-ontwikkeling en opleiding lang en eigenlijk nog steeds grotendeels gevangen in de waterscheiding tussen de domeinen ‘nieuw’ en ‘bestaand’. Dat heeft veel, zo niet alles te maken met de breuk die met het modernisme (sommigen zeggen de *Verlichting*) geforceerd is ten opzichte van het erfgoed. Alleen de toekomst kon nog richtinggevend zijn, het verleden was overwegend ballast, soms charmant relict of afzonderlijk kunstwerk zonder consequenties voor de bouwpraktijk. Hoewel het ontwerpgeheugen altijd een rol is blijven spelen in de vakuitoefening, zelfs in de meest radicale functionalistische perioden, beperkte de bestudering van het

verleden aan ontwerpopleidingen en in de ontwerppraktijk zich hoofdzakelijk tot ontwerp oplossingen, tot de geschiedenis van het ontwerp als een voortschrijdend en toekomstgericht fenomeen. Inmiddels worden er pogingen ondernomen het (her)gebruik en de (her)interpretatie van de bestaande voorraad als een wezenlijk onderdeel van het ontwerpvlak te beschouwen en een plek te geven aan de ontwerpopleiding. ©MIT aan de TU Delft is een voorbeeld. Dat levert interessante perspectieven op voor de convergentie van monumentenzorg en restauratie enerzijds en het architectonisch ontwerp anderzijds. Een meer dynamische omgang met erfgoed wordt al langer bepleit. Bijvoorbeeld met het Belvedere-programma, dat van de nood (integrale bescherming van ‘het erfgoed’ is niet doenlijk, terwijl transformatie en vernietiging in rap tempo voortgaan) een deugd probeerde te maken door tenminste historische dimensies een serieuze rol te laten spelen in afwegingen en ontwerpbeslissingen. Over het succes van die strategie valt veel te zeggen, maar hier telt vooral de inzet van die oefening. Misschien kunnen dit soort ervaringen en ontwikkelingen een aanzet vormen voor het overbruggen of zelfs dichten van de kloof die gaapt tussen erfgoed en architectuur, tussen monumentenzorg en architectuurgeschiedenis. Neem het opvallende verschijnsel dat bureaus en individuele architecten met meerdere werken op de rijksmonumentenlijst vertegenwoordigd kunnen zijn, maar in de architectuurhistorische overzichten vooralsnog geen vermelding blijken te verdienen. Dit suggereert toch verschillende sets van kwaliteit en waardestelling. Of hoe, ook op het kleine schaalniveau van het individuele gebouw, ‘pastiche’ (bijvoorbeeld de ‘Van Houtenpanden’ in Amsterdam, nieuw ontworpen grachtengevels die in de jaren ’30 met gebruikmaking van historische bouwfragmenten gaten in de gevelrij invulden) en, actueler, ‘retro’ op gespannen voet staan met het oorspronkelijkheids criterium dat een bepalend aspect is in onze culturele waardestelling.

Dit alles vormt een forse uitdaging aan de opleiding van architectuurhistorici en de ontwikkeling van het onderzoek. Maar daar komt nog één speelveld bij. Architectuurgeschiedenis en monumentenzorg hebben zich in verschillende volgorde altijd bezig gehouden met ‘theorieën, ontwerpen en gebouwen’, met het snijpunt van een intellectuele en een materiële cultuur. Maar daar komt nu een virtuele cultuur bij, waar architectuur en ontwerp, maar ook monumentenzorg aan de orde zijn. De architect wordt wel aangeduid als de laatste ‘homo universalis’ in onze cultuur en samenleving, maar van de hedendaagse architectuurhistoricus kan nauwelijks minder geest worden.

PUBLICATIES

Strijd om de Stad, 40x omstreden architectuur, tentoonstelling in het Nederlands Architectuurinstituut Rotterdam, 19 februari t/m 16 mei 2010

Een presentatie die alweer voorbij is en geen neerslag kent in de vorm van een catalogus lijkt te vluchtig om hier te bespreken. Het gaat om een historische tentoonstelling die enerzijds laat zien wat zich in het NAI bevindt en anderzijds op bijzondere, interactieve wijze de discussie aangaat met de bezoeker. In een entourage met steigers, een soort bouwplaats, zijn op verschillende niveaus totaal veertig hoekjes ingericht met al-dan-niet gerealiseerde plannen van weleer. Aan de hand van originele ontwerpen en maquettes en voorzien van een toelichting wordt alsnog het oordeel van de beschouwer gevraagd: verdient dit plan uitvoering of niet? Een digitale teller houdt de stand bij, positief of negatief. Het gaat niet om actuele projecten want de werkelijkheid speelde zich dertig of zestig jaar geleden af, maar om de keuze het betreffende project alsnog in de nieuwe vaste opstelling 'Stad van Nederland' in het NAI op te nemen. De toelichting lijkt de keuze al enigszins te hebben voorgeprogrammeerd, maar toch mag men zelf oordelen over veertig grootschalige, modernistische plannen voor de stad. Die stad is vooral de randstad met enkele uitstapjes naar Tilburg en Almere. De strijd om de stad speelde zich echter ook af in Helmond, Oldenzaal of Leeuwarden, maar deze steden voldoen kennelijk niet aan de ambities van het instituut: "Veertig keer ophef over architectuur; over burgers die werden genegeerd, architecten die werden geschoffeerd, over eigenzinnige projectontwikkelaars en ijdele burgemeesters. Maar het laatste woord is aan het publiek. Nu in het NAI: de 40 meest omstreden ontwerpen uit de grootste architectuurcollectie ter wereld".

Op de dag van de opening tekenden zich reeds waardering en afkeur van het (deskundige) publiek af. Het in 1926 voltooide hoofdkantoor van de Nederlandse Handelsmaatschappij van K.C. de Bazel was een forse ingreep in oud Amsterdam maar kan desondanks op ruime sympathie rekenen. Misschien zou die minder worden door in te zoomen op wat er verloren ging. Het Utrechtse Hoog Catharijne, dat in diverse fasen gedurende het derde kwart van de 20^e eeuw tot uitvoering kwam, staat duidelijk in de min, waarschijnlijk ook omdat men beelden toont van het fraaie Jugendstilpand De Utrecht dat moest wijken. Zwaar negatief oordeelt men over de Tilburgse Koningswei van W.J. van der Jagt en Van den Broek & Bakema (1964-1980), door Arjen Oosterman in *Archis* (1993) 'een worsteling' genoemd. Stel je voor dat Carel nu Carles Weeber de tentoonstelling bezoekt, dan zou hij duizend keer op de plusknop rammen ten gunste van zijn Zwarte Madonna in Den Haag (1985) die in 2007 werd gesloopt. Tevergeefs deed hij een beroep op monumentenzorg – niet oud genoeg – maar monumentenzorg bracht wel een representatief stuk van de gevel in veiligheid. Misschien valt de Zwarte Madonna ooit de eer van herbouw te beurt, zoals café-restaurant De Unie van J.J.P. Oud uit 1925 dat onder zijn leiding en met instemming van het NAI-publiek in Rotterdam herrees in 1985, vijfenveertig jaar na de definitieve verwoesting door de Tweede Wereldoorlog.

De oorlog was in diverse steden zowel aanleiding als alibi voor vernieuwing: "De spanning tussen de stuwijng van het leven en de traagheid van den weerstand van de steen was door het bombardement, de brand en het puinruimen opgeheven"... "De wederopbouw in Rotterdam werd niet het weder bouwen van de vernietigde binnenstad, zoals bijvoorbeeld in Warschau, maar het weder bouwen aan één van de modernste steden van Europa. Een doelstelling die door de gemeente ook voor het bombardement al was beleden" (Rob Dettingmeijer, *Open Stad* 1988). Weliswaar op kleinere schaal wordt in Rotterdam intussen ook gereconstrueerd, denk aan De Unie, de huizen op de Maastunnel en het ijzeren skelet van de Delftse

Poort. Het is net of het onderscheid tussen gaspedaal en rem daar zoek is, maar dan toch ten gunste van de vooruitgang. Dat weder opbouwen is merkwaardig als men elders in de stad sloop, bijvoorbeeld het Centraal Station, een ontwerp van Sybold van Ravesteyn uit 1952. In tegenstelling tot de ongenaakbare lachspiegels er tegenover, was dit station symbool van Rotterdamse ruimhartigheid en ontvankelijkheid dankzij zijn concave voorgevel en conische hal met getrapte gewelven die leidden naar de loketten. Een rustpunt en veilige haven aan de rand van een dolgedraaide stad. De unieke vlindervormige perronoverkappingen zijn gelukkig wel blijven staan, maar waarom niet het hele station op creatieve wijze aangepast aan de eisen van de tijd, zoals in Antwerpen en Amsterdam?

Het Centraal Station van Rotterdam was een 'autonoom gebouw' en wellicht een beperkende 'sta in de weg'. Dit doet denken aan de zinloze afbraak van diverse 'kroonjuwelen' in een verder verleden. Het waren vrijstaande, autonome gebouwen die technisch gezien nog in een goede staat verkeerden, bijvoorbeeld het Huygenshuis in Den Haag, de Westerhal in Amsterdam of het Van Dishoeckhuis te Vlissingen. Vooruitlopend op een nimmer gerealiseerde uitbreiding van scheepswerf 'De Schelde' werd het Van Dishoeckhuis in Vlissingen (onder strenge voorwaarden) alvast gesloopt en de afkomende onderdelen versjacherd. De goedbedoelde pogingen tot wederopbouw zijn onrealistisch en zinloos: een eenmaal gesloopt gebouw kan bezwaarlijk een monument genoemd worden. De strijd om de stad speelt zich in een eerder stadium af; de deskundigen en het publiek hebben doorgaans het nakijken en de verontwaardiging is (achteraf) groot. Economische motieven geven vaak de doorslag maar (achteraf gezien) had zwaarder ingezet moeten worden op cultuurhistorie. Daar worden architectuur- en bouwhistorici te weinig op getraind, laat staan op de sociologie of psychologie van een plek of gebouw. In Utrecht stond men in de jaren '70 overigens wel open voor die benadering, denkend aan de colleges van Wessel Reinink en Rob Dettingmeijer.

Optimistisch geredeneerd zijn behoud en moderniteit wel verenigbaar: 'behoud door ontwikkeling', transformatie en zorgvuldigheid volgens het model @MIT van de TU Delft. In de toelichting op de Strijd om de Stad vraagt men zich af: "Wie heeft het in die stad voor het zeggen? De eigenzinnige architect, of toch de gekozen gemeenteraad? De projectontwikkelaar met een flinke zak geld of de buurtbewoner met zijn recht op inspraak? De belangenorganisatie of de winkeliersvereniging?" Deze vraagstelling suggereert dat het om actuele discussies zou gaan, maar de Strijd om de Stad is – hoe aardig dan ook – een onbelast retrospectief. Dat stemmen is grappig en zegt iets over de smaak van de bezoekers, maar dient geen enkel doel buiten de veilige muren van het NAI. Waarom aan de Strijd om de Stad niet een paar actuele, omstreden projecten toegevoegd? Nieuwbouwplannen voor een moskee of winkelcentrum in een bestaande buurt, in plaats van de parallelle tentoonstelling over nieuwbouw 'Architectuur als noodzaak'. Inderdaad: brood op de plank in crisistijd! In tegenstelling tot de overheid, de deskundigen en de buurtbewoners is de projectontwikkelaar tegenwoordig meestal de initiatiefnemer. Hij heeft een goeie neus voor aantrekkelijke locaties en dringt aan op maximaal rendement dat met nieuwbouw – al dan niet historiserend – sneller te realiseren is dan met herstel van onvoorspelbare 'oude zoi'. Onderzoekend ontwerpen, oog hebben voor wat er staat in plaats van wat er moet komen, is niet vanzelfsprekend in de opleiding van de architect. In de praktijk worden doorgaans alleen de wettelijke grenzen van bescherming gerespecteerd en is de rest vogelvrij en daarmee potentieel strijdtoneel. We zijn in Nederland nog ver af van een stelsel dat recht doet aan onbekende en onbenoemde historische waarden, hoewel indicatieve kaarten voor bouwhistorie en archeologie in ontwikkeling zijn. Deze kunnen worden beschouwd als de grootste verbetering van de monumentenzorg sinds de invoering van het beschermde stadsgezicht.

Dirk J. de Vries

Marinke Steenhuis, **Stedenbouw in het landschap. Pieter Verhagen (1882-1950)**. Rotterdam (NAi Uitgevers) 2007, 512 p., ISBN 9789056626204, € 49,50.

De stedenbouwkundige P. Verhagen is in architectuurhistorische kring vooral bekend door zijn associatie in het bureau Granpré Molière, Verhagen en Kok. Daarbij wordt om een of andere reden altijd stilzwijgend aangenomen dat Granpré Molière de werkelijk creatieve geest was binnen dit bureau. Uit dit boek blijkt dat zijn bijdrage eigenlijk heel bescheiden is geweest. Bovendien vertrok hij al in 1924 naar Delft om hoogleraar te worden. Pas daarna heeft Verhagen het bureau ontwikkeld tot een toonaangevend stedenbouwkundig instituut. Maar zijn belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van de Nederlandse stedenbouw is altijd onderbelicht gebleven. Daarbij speelt ook een rol dat Nederlandse historici tot voor kort uitsluitend belangstelling toonden voor ontwerpers die tot de Moderne Beweging behoorden.

Steenhuis wijdt daar enige kribbige opmerkingen aan, waarbij met name het in haar ogen overschatten Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam als pars pro toto dient. In grote lijnen heeft zij gelijk, maar het zou verstandig zijn geweest om dit probleem minder terloops af te doen.

Om te beginnen is het niet zo dat de vermeende wetenschappelijke basis van het Amsterdamse AUP heeft geleid tot een hoge status in de vakliteratuur. Belangrijker is dat het ontwerp daadwerkelijk werd uitgevoerd, en dat kon alleen maar in een stad met een almachtig grondbedrijf en een uitgesproken sociaaldemocratisch gemeentebestuur. Het is vervolgens nog maar zeer de vraag of dit stedenbouwkundig ontwerp ook buiten het vaderland aandacht had gekregen zonder de internationale faam van de ontwerper, C. van Eesteren. Van Eesteren was al beroemd toen hij in 1929 als stedenbouwkundige bij de gemeente Amsterdam ging werken. Na de oorlog was die roem tanende, zoniet geheel verbleekt, maar terwijl de Stijlbeweging dankzij het Engelstalige proefschrift van H.L.C. Jaffé een glorieuze comeback beleefde in de jaren vijftig, begon ook de ster van Van Eesteren weer te rijzen. De maquettes die hij samen met Van Doesburg had gemaakt in Parijs werden eindelijk echt wereldberoemd. Dit beviel hem niet altijd, 'oh', zei hij dan geïrriteerd, 'hebben jullie het weer over die huisjes'. Maar tegelijkertijd was Van Eesteren slim genoeg om van al die belangstelling te profiteren en het AUP, dat hij beschouwde als zijn levenswerk, bij elke gelegenheid voor het voetlicht te brengen.

De vergelijking tussen Verhagen en Van Eesteren gaat ook in andere opzichten mank. Verhagen was afkomstig uit een milieu van patriciërs. Dat zal hem ongetwijfeld van pas zijn gekomen gedurende de jaren waarin zijn belangrijkste opdrachtgevers, burgemeesters van kleine gemeenten, ook nog afkomstig waren uit de betere kringen. Hij werd van huis uit gestimuleerd om nieuwsgierig te zijn naar geschiedenis en cultuur en had van jongs af aan een grote belangstelling voor het Nederlandse landschap. Verhagen was een echte natuurliefhebber en kende het rijke cultuurlandschap van de lage landen als weinig anderen. Daarbij moet bedacht worden dat hij geboren was in 1882. Het is anno 2009 moeilijk voorstelbaar, maar rond 1900 was Nederland nog vrijwel onbedorven. Verhagen groeide op in het lege land dat Auke van der Woud heeft beschreven in zijn proefschrift. Toen hij volwassen was waren de grote stadsuitbreidingen van de negentiende eeuw al gerealiseerd en de industrialisatie begon op gang te komen. Dat was voor hem een beslissende ervaring. Hij zag hoe de harmonie tussen stad en land, die zo karakteristiek was voor het zeventiende-eeuwse stedenland, verloren ging. Zijn visie op de stedenbouw werd gedomineerd door de gedachte dat die eenheid hersteld moest worden. Steenhuis heeft dat expliciet aangegeven in de titel van het proefschrift: *Stedenbouw in het landschap*.

De vader van Van Eesteren had een aannemersbedrijf in Alblasterdam, een industriedorp onder de rook van Rotterdam. W. Kromhout, docent op de Academie in Rotterdam, leerde diens zoon dat bouwkunst meer te bieden heeft dan de aannemerij. Van Eesteren junior was geboren in 1897 en raakte begin jaren twintig als jonge man met weinig culturele bagage via Van Doesburg betrokken bij de Europese avant-garde. Dat was een fascinerende

wereld waarin het grootstede leven in de moderne metropolen Berlijn en Parijs een belangrijke rol speelde. Hij hield, als geëmancipeerde dorpsjongen, meer van de stad dan van het landschap. Zijn vroege werk getuigt van een fascinatie voor de dynamiek van het zaken centrum, in het hart van de metropool. De belangstelling voor het landschap rond de stad kwam pas later, onder invloed van collega's en vakliteratuur. Van Eesteren heeft zodoende altijd een geheel andere visie gehad op het stedenbouwkundig ontwerp dan Verhagen.

Ook het leeftijdsverschil moet niet onderschat worden, Verhagen behoorde eigenlijk tot een andere generatie. Toen hij een jonge en ambitieuze ontwerper was, vormde de tuinstadbeweging de voorhoede in de stedenbouw. Raymond Unwin publiceerde *Town Planning in Practice* in 1909, en Verhagen moet diep onder de indruk zijn geweest van dit nog altijd buitengewoon leerzame boek over stedenbouw. Van Eesteren koesterde juist een emotionele afkeer jegens de tuinstadbeweging. Het werk van Dudok in Hilversum getuigde in zijn ogen van een benepen burgerlijke mentaliteit en ook het nog altijd geliefde door Granpré-Molière en Verhagen grotendeels ontwikkelde Tuindorp Vreewijk in Rotterdam kon de goedkeuring van de Nieuwe Bouwers niet verwerven. Natuurlijk was dit ondoordacht, maar het zou voor een goed begrip van de geschiedenis van de Nederlandse stedenbouw nuttig zijn om deze controverse nog eens goed te onderzoeken. Auke van der Woud heeft alweer lang geleden betoogd dat de CIAM eigenlijk niets nieuws te bieden hadden in de stedenbouw. Wat betreft het stedenbouwkundig onderzoek was dat zeker waar. Maar de CIAM introduceerden wel een nieuwe vorm van stedelijke bebouwing, de strokenbouw. Zelfs Verhagen heeft zich na de oorlog geconformeerd aan deze breuk met het traditionele stratenplan van de stad. Het is anno 2009 niet moeilijk om vraagtekens te plaatsen bij dit experiment in de stedenbouw. De 'rue corridor', zoals Le Corbusier het smalend noemde, heeft niet alleen nadelen. Hedendaagse ontwerpers en stadsmensen zijn juist weer erg gecharmeerd van de overzichtelijke stedelijke ruimte die straten en pleinen bieden. Verhagen en Van Eesteren hebben beiden veel invloed gehad op de ontwikkeling van de Nederlandse stedenbouw. Het gaat niet om de vraag wie van de twee gelijk had, de stedenbouw wordt niet gedomineerd door artiesten. De toon wordt gezet door maatschappelijke ontwikkelingen. Dat maakt deze uithoek van de kunstgeschiedenis juist zo interessant.

De inhoudsopgave geeft goed weer wat het boek te bieden heeft. Haastige lezers kunnen trefzeker hun keuze maken. Tussen 1905 en 1913 verwierf hij zich een solide reputatie als stedenbouwkundig ontwerper met werk voor diverse gemeenten. Het ging daarbij altijd om betrekkelijk eenvoudige uitbreidingsplannen. Dit eerste hoofdstuk geeft een goed beeld van de toenmalige stand van zaken in de Nederlandse stedenbouw. Verhagen leverde altijd werk van bovengemiddeld niveau. Steenhuis maakt geen vergelijking met het beroerde niveau dat toen gangbaar was. Zelfs nog in de jaren '20 werden in ons land stratenplannen getekend die zich nauwelijks onderscheidden van de meest ordinaire grondspeculatie uit de negentiende eeuw. Verhagen liet zien dat het beter kon. Het uitbreidingsplan voor Schagen uit 1912 vormt een goed voorbeeld. Het betreft een bescheiden uitbreiding voor een dorp, maar hij schroomde niet om ook hier de meest geavanceerde stedenbouwkundige opvattingen te introduceren. Raymond Unwin zelf had het niet beter kunnen doen. Dit bleef niet onopgemerkt en de ster van Verhagen begon te rijzen.

Na deze jaren als zelfstandig ontwerper volgde een aanstelling in Rotterdam. Verhagen ontwierp tussen 1913 en 1916 diverse befaamde Rotterdamse wijken, zoals Crooswijk, Spangen, Tusschendijken en Beukelsdijk, met het Mathenesserplein. Dit laatste ontwerp, afgebeeld op pagina 109, laat goed zien hoe hij onder moeilijke omstandigheden een radicale breuk wist te forceren met het aangrenzende verkavelingsplan uit een eerdere periode. Treurig genoeg wordt Crooswijk nu gesloopt. De belangrijkste opgave die zich in deze jaren aandeede was de uitbreiding op de linker Maasoever. Een zo omvangrijke opgave was voor de toenmalige stedenbouw eigenlijk nog

teveel. Zonder een goed programma van eisen als leidraad kon de ontwerper weinig anders doen dan een meer of minder artistieke verkaveling verzinnen voor een zee van bouwblokken. Ook Verhagen tekende in 1914 een dergelijke oplossing. Rotterdam Zuid zou nog lange tijd een punt van discussie blijven, maar met Vreewijk diende zich al vroeg een unieke mogelijkheid aan om althans een deel van dit toekomstige Rotterdam met behulp van een bijzondere opdrachtgever te realiseren.

In de zomer van 1913 werd de N.V. Eerste Rotterdamsch Tuindorp opgericht door een aantal grote Rotterdamse ondernemers. De plannen voor Vreewijk kregen vervolgens al snel gestalte. Aanvankelijk was ook H.P. Berlage daarbij betrokken als stedenbouwkundige, maar zijn contract met mevrouw Kröller-Müller maakte het hem onmogelijk om de opdracht nader uit te werken. Zo ontstond het bureau van Granpré Molière en Verhagen. Beiden waren ambtenaar bij de gemeente Rotterdam en zagen een ideale opdracht die zij graag zelfstandig wilden aanvaarden. Verhagen vond dat overigens nog een heel waagstuk. Die oplossing werd ook ruimhartig aanbevolen door Berlage bij de opdrachtgever. Kok, ook ambtenaar bij de gemeente Rotterdam, zou zich in 1919 bij het tweetal aansluiten. Zo ontstond de merkwaardige situatie dat drie voormalige ambtenaren met een eigen bureau hun voormalige werkgever gingen adviseren.

De plannen voor de eerste fase van Vreewijk waren in januari 1916 gereed. Deze ideale tuinstad zou het bureau internationale bekendheid opleveren. Toonaangevende ontwerpers uit de Europese stedenbouw, onder wie Bruno Taut, kwamen kijken in Rotterdam. Daarom is het onbegrijpelijk dat Vreewijk anno 2009 met sloop bedreigd wordt. Dit ontwerp van Granpré Molière en Verhagen kan zonder enige twijfel beschouwd worden als een mijlpaal in de geschiedenis van de volkshuisvesting. De Nederlandse monumentenzorg weet zich echter nog steeds geen raad met de massawoningbouw uit de twintigste eeuw. Na Vreewijk heeft het bureau nog veel ander werk voor Rotterdam gedaan, waarbij vooral de Kralingse Plas genoemd moet worden. Hier ontstond het eerste moderne stadspark van Nederland, een stedelijk recreatielandschap. Verhagen heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het gedachtegoed voor dit ontwerp. Zijn belangstelling voor het Nederlandse cultuurlandschap maakte hem zo tot een van de grondleggers van de hedendaagse landschapsarchitectuur. Later zou hij met de Noordoost Polder en het herstelplan voor Walcheren de koers van deze discipline nog nader bepalen.

Na de Rotterdamse episode besteedt Steenhuis in een afzonderlijk hoofdstuk aandacht aan de rol die Verhagen in de Stedenbouwkundige Raad heeft gespeeld. De betekenis van deze Raad, een onderdeel van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw, voor de ontwikkeling van de Nederlandse stad in de twintigste eeuw kan moeilijk overschat worden. Tijdens de jaren '20 had het Instituut een beslissende invloed op de Nederlandse stedenbouw, mooi beschreven door Peter de Ruijter in zijn proefschrift *Voor Volkshuisvesting en stedenbouw* (1987). Ook het ontstaan van het Amsterdamse AUP werd uiteraard met constructieve kritiek gevolgd door de Stedenbouwkundige Raad. Het is bepaald niet overdreven om te stellen dat het programma van eisen voor dit ontwerp al in 1926 in grote lijnen bepaald werd door leden van de Raad. Verhagen was daar niet direct bij betrokken, maar juist hieruit blijkt dat het AUP eigenlijk helemaal geen buitenbeentje was. Steenhuis doet niets met dit gegeven en laat zodoende een kans liggen om aan te tonen dat Verhagen en Van Eesteren veel met elkaar gemeen hadden. Natuurlijk kenden zij elkaar en Van Eesteren voelsterde een waardering voor zijn collega die hij moeilijk onder woorden kon brengen. In zijn ogen was Verhagen een wat ondoorgroendelijke maar tegelijkertijd fascinerende figuur.

Het boek eindigt, onvermijdelijk, met de oorlog en de Wederopbouw. Verhagen is in 1950 overleden, veel te jong, vond Van Eesteren. Zijn werk in het zwaar beschadigde Middelburg heeft Verhagen aan het eind van zijn leven nog veel negatieve kritiek opgeleverd. In progressieve kring vond men zijn Wederopbouwplan veel te behoudend. Voor degenen die nu de moeite

nemen om deze stad te bezoeken, is die kritiek volkomen onbegrijpelijk. Middelburg is een van de hoogtepunten van naoorlogs herstel. De stad bewijst dat reconstructie met passende architectuur resulteert in een aangenaam stadsbeeld dat ook een halve eeuw later hoog gewaardeerd wordt door argeloze bezoekers. Het ooit zo moderne centrum van Rotterdam is inmiddels hopeloos verouderd, terwijl Middelburg wat patina heeft gekregen en nog mooier is geworden.

Marinke Steenhuis heeft een prachtig proefschrift geschreven over een bijzondere stedenbouwkundige en dit proefschrift komt op het juiste moment. De Nederlandse stedenbouw verkeert in een crisis. Crooswijk wordt afgebroken, Vreewijk misschien ook wel, de Westelijke Tuinsteden in Amsterdam moeten plaats maken voor een schaalloze brei van modieuze architectuur. Wat blijft, zijn ironisch genoeg de oude binnensteden, het Middelburg van Verhagen, en de historische handelsmetropool Amsterdam, als onderdeel van het AUP. Na alle experimenten in de stedenbouw blijkt eigenlijk dat het idee van de Hollandse stad niet verbeterd kan worden.

Het boek is niet alleen erg dik maar ook loodzwaar en vereist met twee brede kolommen tekst enig doorzettingsvermogen. De illustraties zijn schitterend maar de tekst is moeilijk leesbaar. Dat is jammer, vooral voor de oudere lezer die zich heel erg moet inspannen. De voetnoten, waarvoor een vergrootglas vereist is, beperken het zoekwerk, maar niet zoals de voetnoten van weleer, want het zijn geen volledige noten. Steenhuis heeft een belangrijk hoofdstuk toegevoegd aan de geschiedenis van de Nederlandse stedenbouw, maar alleen de doorzetters zullen er werkelijk volledig kennis van nemen. Het is te hopen dat ontwerpers in elk geval de moeite zullen doen om aandachtig naar de ontwerpen van Verhagen te kijken. Het heeft veel moeite gekost om dit overzicht bijeen te brengen, het archief van het bureau is namelijk verloren gegaan in de meidagen van 1940. Het door Steenhuis gereconstrueerde oeuvre van Verhagen is zodoende ook een monument van kunsthistorisch onderzoek.

Vincent van Rossem

Hans Ibelings, Vincent van Rossem, **De nieuwe traditie / The New Tradition. Continuïteit en vernieuwing in de Nederlandse architectuur**, Amsterdam (SUN) 2009, 270 p., ISBN 9789085066927, € 34,50

Het chic opgemaakte boek over de *Nieuwe traditie, continuïteit en vernieuwing in de Nederlandse architectuur* zet hoog in. Dat blijkt niet alleen uit het formaat, de tweetaligheid (Nederlands/Engels), de glanzende harde kaften en mooie kleurafbeeldingen, maar ook uit de tekst op het achterplat: "Dit boek is een eerste ijkpunt in de heroriëntatie die zich begint af te tekenen, zowel in het architectuurhistorisch denken als in de bouwpraktijk". Centraal staat een krachtig pleidooi voor herwaardering van herbergzaamheid en een terugkeer van geschiedenis in de architectenopleiding. Het boek is opgebouwd uit heel verschillende delen. Het eerste deel bevat vijf bespiegelingen van Hans Ibelings over het wonen en de woonomgeving, van 'thuis' via buurt, dorp en stad naar landschap, telkens gelardeerd met een kleurig katern met recente woningbouwprojecten in de private sector. Het tweede deel bevat een essay van Vincent van Rossem onder de titel 'Van alle tijden'. Tot slot volgt een korte beschouwing van Ibelings over de rol van de geschiedenis als inleiding op een chronologische reeks van 'traditionele' ontwerpen, die tussen 1911 en 2005 zijn gemaakt voor individuele gebouwen en wijken. De reeks gebouwen en wijken aan het eind zijn niet alle uitgevoerd (bijvoorbeeld het uitbreidingsplan voor Den Bosch van Verhagen, Kuiper en Gouwetor uit 1942 of het prijsvraagontwerp van Jo Coenen voor de bebouwing van het Weena te Rotterdam uit 1977). Ook zijn diverse projecten opgenomen die inmiddels zijn gesloopt, zoals de Hoge Raad (in oorsprong door Willem Rose, 1851, verbouwd in 1939 door Kees Bremer) en het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen

van Gijsbert Friedhoff en Mart Bolten, beide te Den Haag en de stations van Sybold van Ravesteyn te Gouda en Den Bosch. Van Rossem's bijdrage bestaat uit een kritische bloemlezing van de 20ste-eeuwse historiografie over moderne architectuur en stedenbouw, met uitstapjes naar diverse Europese landen. Zijn essay is heel anders van toon en diepgang dan de losse hoofdstukken van Ibelings, maar zet eveneens aan tot meer discussie over de toekomst van de Nederlandse woningbouw en de rol van traditie.

Sinds zijn artikel over Het andere modernisme: traditionalistische architectuur in Nederland 1900-1960* in *Archis* 1988 nr. 6, heeft Ibelings een persoonlijke en soms onverwachte kijk ontwikkeld op de 20ste-eeuwse (steden)bouwkunst in ons land. Zijn boekje over *Onmoderne architectuur: hedendaagse traditionalisme in Nederland* uit 2004 en andere publicaties getuigen van brede veldkennis en van moed om van geijkte paden af te wijken. Daarom roept deze nieuwe pretentieuze uitgave nieuwsgierigheid op naar zijn visie op de afgebeelde werken van onder andere Mulleners + Mulleners, Soeters Van Eldonk, Molenaar & Van Winden, Krier Kohl, Scala, Diederik Six, Haver Droeze, Friso Woudstra en Bedaux de Brouwer. Het is verbazend, maar die visie verwoordt Ibelings niet en evenmin geeft hij uitleg over zijn keuze of een toelichting op de afgebeelde projecten. Vergeefs zal de lezer zoeken naar een definitie van het begrip 'nieuwe traditie': hoe moet die worden verstaan, wat is er nieuw aan, hoe kon die doorbreken en wat zijn de achterliggende ideeën van de betrokken architecten? Voor een boek dat een ijkpunt wil zijn, is het een vreemd gemis dat die vragen niet gesteld worden en daarom vrijwel onbeantwoord blijven.

Dat gemis wordt deels goedge maakt door Ibelings' prettig leesbare en relevante overpeinzingen over het wonen en je ergens thuis voelen. Zijn pleidooi voor verbondenheid, met traditie (wat het ook maar is) en omgeving, is belangrijk omdat hij harmonie als leidraad neemt en maant tot meer voorzichtigheid en meer terughoudendheid in de omgang met wat er is. Hij signaleert dat de ongebreidelde bouwwoede van de laatste decennia veel schade heeft toegebracht aan het delicate bouwwerk van dorpen, steden en landschappen dat in de loop der eeuwen is gegroeid en een vertrouwdheid gaf die nu verloren is gegaan. Als remedie tegen de forse groeistruipen noemt hij kortweg het dichten van gaten en het leren van de geschiedenis. Kennelijk ziet hij de afgebeelde projecten – die variëren van binnenstedelijke invullingen tot Vinexwijken en zelfs een in aanbouw zijnde moskee – als leerzame voorbeelden. Maar zijn keuze vraagt wel om een nadere verklaring van de relatie met de Nederlandse bouwtraditie.

In het hoofdstuk over landschap doet Ibelings een oproep aan de ontwerpers om de veranderingen niet groter te maken aansluiting te zoeken bij het bestaande – harmonie en continuïteit in plaats van geïsoleerde fragmenten te produceren. Over recente traditie-omarmende trends als New Urbanism in Amerika spreekt de auteur nauwelijks. Evenmin staat hij stil bij het belang van een *onbebouwd* cultuurlandschap, een creatieve benadering van leegstand en herbestemming en nieuwe opgaven van ruimtelijke ordening en de rol van de monumentenzorg. Het boek lijkt zo impliciet een rechtvaardiging voor de almaar verder uitdijende particuliere woningbouw, al is er veel aanleiding om kritische kanttekeningen te plaatsen bij deze nieuwe groei.

Het essay van Van Rossem sluit meer aan op diens eigen monografie over de *Stadsbouwkunst* (1996), gewijd aan het masterplan van Rob Krier voor De Resident in Den Haag, dan op Ibelings' beschouwingen. Zo schrijft Van Rossem dat buitenlandse architecten nodig waren om de radicale breuk, die door toedoen van de modernisten was ontstaan in stad en architectuuronderwijs, te herstellen. Zijn nieuwe inzichten klinken scherp door in een naar alle kanten uitwaaiende literatuurkritiek en historische illustraties van al dan niet uitgevoerde ontwerpen. Hij heeft het over een 'vergeten hoofdstroom' van niet-modernistische architectuur en 'vergeten boeken', die in de teleologische geschiedschrijving van de triomf van het modernisme door Nikolaus Pevsner en Sigfried Giedeon ontbreken. Echt vergeten waren de traditionele stromingen niet, zij kwamen alleen minder aan bod in de architectuurhandboeken omdat die meer gericht waren op vernieuwing dan op continuïteit. Terecht wijst Van

Rossem erop dat in de jaren na 1945 niet alleen buiten, maar ook al binnen de kring van modernistische architecten fundamentele kritiek was ontstaan op de al te grote eentonigheid en uniformiteit, die zich in de naoorlogse architectuur en stedenbouw manifesteerde. Vreemd genoeg negeert hij nog een andere tegenbeweging, namelijk de monumentenzorg. Sinds de invoering van de Monumentenwet in 1961 kwam er steeds meer aandacht voor de 'kleine' monumenten, de historische stads- en dorpskernen en vanaf de late jaren '80 ook de pluriforme erfenis van architectuur, stedenbouw en cultuurlandschap die vanaf 1850 tot stand is gekomen. Het Monumenten Inventarisatie Project heeft in die pluriformiteit de doorgaande traditie, de vergeten hoofdstroom uit de vooroorlogse periode, breed bekend gemaakt. De nieuw verworven kennis is echter nauwelijks doorgedrongen in de architectuurhistorische vakliteratuur.

De beeldvorming over de juiste richting wordt, ook nu nog, gedomineerd door de vooruitgangsgedachte en de noodzaak om steden aan te passen aan het autoverkeer. Nieuwe woonwijken en radicale saneringen waren – en zijn – het antwoord op de steeds grotere behoefte aan individuele ruimte en comfort. De vormgeving daarvan geeft een heel andere interpretatie aan het begrip 'modern' dan de aanhangers van de CIAM-beweging voorstonden, maar dat geldt eveneens voor het begrip 'traditie' en de aanhangers van de Delftse School (en de hier ook vergeten Bossche School). De postmoderne woningbouw is even eclectisch als het negentiende-eeuwse historisme en vooral bestemd voor de middenklasse. Dat de lange traditie van goede sociale woningbouw mede door de privatisering van de corporaties onder druk staat, laat Van Rossem ongenoemd. Hij richt zich in hoofdzaak op de architectuurkritiek van de twintigste eeuw. Zijn constatering dat de recente koerswijziging in de Nederlandse woningbouw van de afgelopen jaren nog niet weerspiegeld wordt in de vakliteratuur, veronderstelt de hoop dat dit spoedig wel het geval zal zijn. In dat opzicht is het onderhavige boek een goed begin. De weer in herinnering gebrachte Duitse en Engelse publicaties over land- en arbeidershuizen, tuindorpen, grootstedelijke woningbouw en 'townscapes' tonen aan dat het hoog tijd is voor een kritische reflectie op de recente architectuurgeschiedenis en architectuurkritiek in eigen land.

Een ijkpunt, zoals in de NWO-reeks van studies naar de geschiedenis van Nederland rond vier jaartallen 1650, 1800, 1900 en 1950, is *De nieuwe traditie* niet geworden. Dat hoeft ook niet. Het boek wil eerder een keerpunt zijn, een stimulans tot heroriëntatie op de betekenis van traditie, de waarde van kennis en vakmanschap.

Tegelijkertijd maant het ons om niet weg te dromen in nostalgie maar om een nieuwe onderzoeks- en beleidsagenda te ontwikkelen. Dit geldt voor architectuurhistorici; zij moeten het traditionalisme eens grondig gaan bestuderen, zoals Rob Dettingmeijer al in gang heeft gezet. Het agenderen geldt eveneens voor ruimtelijke ordenaars, stadsontwikkelaars, volkshuisvesters, monumentenzorgers, docenten en ontwerpers, die zich snel moeten bezinnen op de almaar voortwoekerende nieuwbouwwoede en bijbehorende leegstand, vervreemding en onherstelbaar verlies van erfgoed. Traditie is niet oubollig of ouderwets of oude rommel. Traditie is, volgens dit boek, een buitengewoon actueel onderwerp voor een samenleving die op zoek is naar een nieuwe Nederlandse identiteit in de eenentwintigste eeuw.

Marieke Kuipers

Carien de Boer-van Hoogevest e.a., **Bouwen op Historie. 100 jaar Van Hoogevest Architecten 1909 – 2009**. Amsterdam (SUN) 2009, 303 p., ISBN 978 908506 698 9, € 39,50.

In april 2009 vierde architectenbureau Van Hoogevest zijn 100-jarig bestaan met o.a. de uitgave van een fraai jubileumboek getiteld: *Bouwen op Historie*. Drie generaties van de familie staan erin centraal en worden uitvoerig belicht. Opzet en eindredactie lagen in handen van Carien de Boer-van Hoogevest, dochter van de tweede generatie en zus van de huidige directeur, Gijsbert

van Hoogevest. Met die keus wordt ook meteen duidelijk dat dit boek geen neutraal karakter heeft, ook al wil het die indruk graag wekken.

Aan het prachtig uitgevoerde en fraai geïllustreerde boek ligt een weloverwogen aanpak ten grondslag. Kosten noch moeite zijn gespaard, al vallen er ook schoonheidsfoutjes te ontdekken. Zo ontbreekt bij de Inleiding op pagina 9 de naam van de auteur, Carien de Boer-van Hoogevest. Regelmatig is de paginanummering weggelaten om brede illustraties alle ruimte te kunnen geven, wat echter niet altijd praktisch is. Ten slotte is het storend dat de letters met een trema niet correct zijn uitgevoerd. Maar wellicht wordt dit laatste gezien als de opmerking van een kniesoor.

Zoals gezegd is het boek weloverwogen opgezet. Met bouw- en architectuurhistoricus Ronald Stenvert belicht De Boer-van Hoogevest in de eerste drie hoofdstukken respectievelijk grootvader Gijs, vader Teus en broer Gijsbert. Dit 'drieliuk' vertoont steeds dezelfde opbouw: eerst wordt hun biografie gepresenteerd, daarna hun werk en aanpak en ten slotte krijgt een aantal projecten van ieder afzonderlijk de aandacht. Deze projecten zijn door De Boer-van Hoogevest samen met Mascha van Damme beschreven. Zij was tot voor kort evenals eerstgenoemde aan het Bureau Kariatiden verbonden – een onderdeel van Van Hoogevest Architecten (VHA) dat zich met architectuurhistorie bezighoudt. Het vierde en laatste hoofdstuk bestaat uit acht korte essays van auteurs van buitenaf die ingaan op uiteenlopende aspecten van de drie architecten.

Deze heldere structuur leest prettig en biedt de lezer de mogelijkheid snel te overzien waarin de drie generaties zich van elkaar onderscheiden. Gijs van Hoogevest (1887-1968), die in 1909 in Amersfoort het bureau oprichtte, ging aanvankelijk vooral aan de slag met nieuwbouw zoals woonhuizen en scholen. Later kwam ook protestantse kerkbouw erbij, vooral door toedoen van een zwager die dominee was. De bekendste kerk die (de hervormde) Gijs van Hoogevest ontwierp, was de Julianakerk in Den Haag. Het is een Berlagiaans, expressionistisch gebouw dat uit 1926 dateert. Nog weer later kwamen ook kerkrestauraties erbij, waarbij Van Hoogevest nogal eens koos voor een sterk ingrijpende dan wel vernieuwende aanpak zoals bij de gotische kerken in Zetten, Onstwedde en Barneveld. Daarmee toonde hij zich een kind van zijn tijd.

Zoon Teus (1915-2005) zou zich vooral als restauratiearchitect ontplooiën. Hij was de eerste in de familie met een volwaardige architectenopleiding, want vader Gijs had de opleiding van bouwkundig opzichter gevolgd. Teus had onder meer les van Granpré Molière en diens invloed is in de beginjaren zeker merkbaar. Het motto van Teus staat in grote letters aan het begin van zijn biografie vermeld: 'Restaureren vanuit respect voor de historie van het gebouw en creatief omgaan met aanpassingen'. Maar ondanks dit nobele motto heeft deze architect dat streven niet altijd waargemaakt. In Utrecht, Zaltbommel en Maastricht, plaatsen waar hij zich met grote restauratieprojecten bezighield, zijn pittige discussies gevoerd en riep zijn aanpak felle kritiek op. Die discussies worden in dit boek weliswaar vermeld, maar slechts op terloopse wijze. Op de essentie ervan wordt niet voldoende ingegaan en dat is jammer want een gemiste kans om dit boek op een hoger plan te tillen in de vakliteratuur.

De enige bijdrage waarin wat scherpere kritiek doorklinkt, zij het wel op gedempte toon, is die van Wies van Leeuwen. Zijn artikel is gewijd aan Teus van Hoogevest als restauratiearchitect. Van Leeuwen was tussen 1984 en 2000 voorzitter van het Cuypersgenootschap, dat zich opwerpt voor het behoud van negentiende-eeuws en twintigste-eeuws erfgoed. In die hoedanigheid ging hij ook de strijd aan met Van Hoogevest en consorten, toen besloten werd om het interieur van Cuypers in de Maastrichtse Sint-Servaas te verwijderen. Maastricht was het laatste grote project van Teus van Hoogevest die toen al officieel met pensioen was. Van Leeuwen laat zich in het essay mild uit over de restauratiearchitect, die "het werk op het laatst als een zware geestelijke belasting" ervoer, maar "gaandeweg steeds genuanceerder ging denken over de negentiende eeuw en de katholieke kerken." Dit laatste, aldus Van Leeuwen, "komt tot uitdrukking in de

compromissen die het werk karakteriseren." Wie echter de voetnoot opzoekt, die Van Leeuwen achter deze opmerking opnam, leest daar het volgende: "Desondanks zijn veel aspecten van het werk strijdig met de uitgangspunten van Monumentenzorg". Dit soort prikkelende opmerkingen hadden best in de tekst zelf mogen staan en het geeft te denken dat dit niet is gebeurd.

Gijsbert (1951), zoon van Teus, vertegenwoordigt de huidige generatie. In 1978 trad hij aan en in 1983 werd hij directeur van het bureau. Ook Gijsbert studeerde bouwkunde in Delft, waar het toen inmiddels mogelijk was geworden om een opleiding tot restauratiearchitect te volgen, wat hij dan ook deed. Onder het wat oubollige kopje 'Na een moeilijke start een vlotte carrière', wordt verhaald over de projecten waarmee Gijsbert te maken kreeg. Na een economische recessie komen vanaf 1986 grote opdrachten binnen. Het begint met de restauratie van het raadhuis van Dudok in Hilversum en loopt door tot en met de nog (uit)lopende restauratie en vernieuwing van het Rijksmuseum in Amsterdam. In de tussenliggende periode zijn er andere gerenommeerde opdrachten binnengehaald, zoals de restauratie van het Duitse Huis in Utrecht, de Oude en Nieuwe Kerk in Delft, maar ook van scholen en kerken. Die laatste twee categorieën zijn altijd een interessegebied gebleven van de familie.

In de bijdragen van Fons Asselbergs en Marie-Thérèse van Thoor wordt de restauratieaanpak van Gijsbert besproken, waarbij de laatste aandacht schenkt aan 'interventie'. Met dit begrip wordt een vernieuwende ingreep bedoeld in historische dan wel monumentale architectuur. Aan de hand van een aantal projecten in Utrecht - de Buurkerk, waarin het Museum van Speelklok tot Pierement is ondergebracht, de Munt en de Leeuwenberghkerk - worden de ingrepen van Van Hoogevest omschreven als het zoeken naar grenzen. Niet iedereen zal over de resultaten juichen, zoals Van Thoor zelf ook voorzichtig constateert waar het gaat om de nieuwe entree van de Leeuwenberghkerk: "...welbeschouwd is dit bescheiden historische gebouw niet echt berekend op zo'n expliciet modern vormgegeven entreepartij."

Naast restauratieprojecten houdt het bureau zich ook nog steeds bezig met nieuwbouwopdrachten, die beide aandacht krijgen in een apart hoofdstuk. Verschillende projecten komen daarin aan de orde en ook wordt verteld over de veranderende aanpak die het restaureren van jongere monumenten met zich meebrengt. Niettemin is de opvatting van vader Teus nog altijd herkenbaar, want met zijn uitspraak "Behoud van monumentaal cultureel erfgoed is het vinden van een goede balans tussen behoud en vernieuwing", herhaalt Gijsbert in feite het hierboven reeds geciteerde motto van zijn vader. Niets nieuws dus onder de zon.

Het huidige succes van de firma is zeker ook te danken aan medewerkers als architect Hans Verborg, die geregeld prijzen wint met zijn ontwerpen. Maar die medewerkers staan allemaal duidelijk in de schaduw doordat dit boek expliciet de familie Van Hoogevest zelf centraal stelt.

Gelukkig geldt dat niet voor enkele kunstenaars die voor de drie generaties belangrijk zijn geweest. Claudia Thunnissen verhaalt over Willem Coenraad Brouwer (1877-1933) en Berend Hendriks (1918-1998). De eerste leverde zogeheten 'bouwbeeldhouwwerk' en vervaardigde voor de gebouwen van Gijs van Hoogevest verschillende terracotta ornamenten, die vaak van fraaie kwaliteit zijn. Glazenier Berend Hendriks was tot aan zijn dood toe betrokken bij verscheidene projecten. Zijn werk is boeiend en siert kerken en scholen van zowel Teus als Gijsbert. Hendriks vervaardigde niet alleen glas in lood werk maar ook baksteenmozaïeken. Het is goed dat in dit boek ook diverse auteurs de kans kregen om deelaspecten van het oeuvre van de architecten te behandelen. Objectief gezien behoort de firma tot de belangrijkste restauratiearchitecten voor de monumentenzorg in ons land. Dat wordt echter niet bewezen door dit boek, simpelweg omdat iedere vorm van kritische zelfreflectie erin ontbreekt. Een eerlijke analyse van de kritiek op de omstreden projecten zou het boek én de Van Hoogevesten meer recht hebben gedaan.

Ada van Deijk